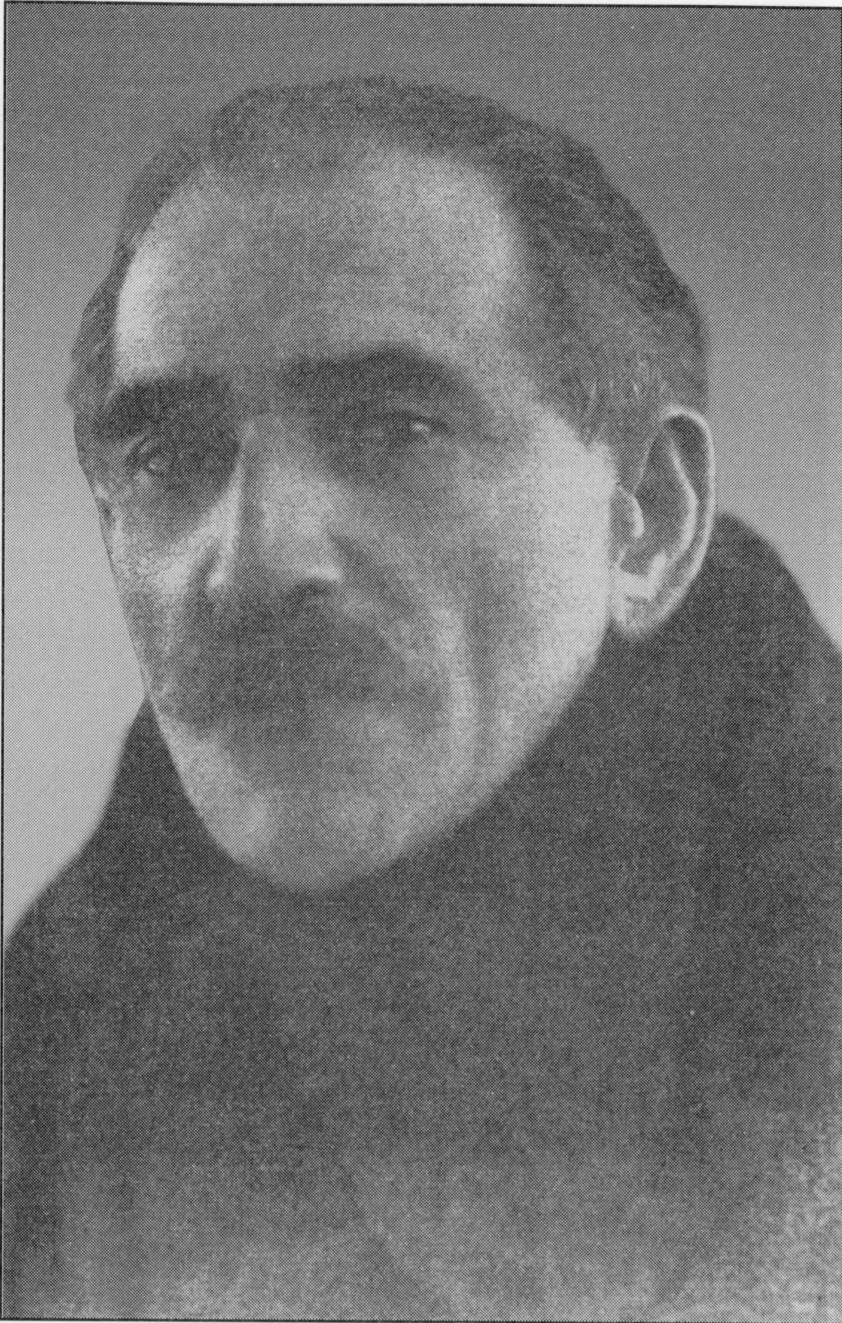

מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, 1865–1921

אברהם רייזמן, 1876–1952

מאיר בעל גוף

על סיפורו של מיכה יוסף ברדיצ'בסקי 'פון דער סלוזשבע'

א.

בשנת 1904 היה מיכה יוסף ברדיצ'בסקי נתון בעיצומה של ה'קאריירה' הקצרה שלו כסופר יידיש. מסיבות אישיות וספרותיות שונות הצטמצמה באותה עת כתיבתו הבלטריסטית והפובליציסטית בעברית. כנגד זאת גבר בו הדחף להביע את עצמו בלשון העם, שכמו התגלתה לו מחדש במלוא עוצמתה וחיוניותה בעת הביקור הממושך שערך ב־1902 במחוזות ילדותו ונעוריו במזרח אירופה.¹ כפי שהעידו לימים רעייתו רחל ובנו עמנואל, הרי כתביו של ברדיצ'בסקי בידיש נוצרו כמעט כולם בין השנים 1902–1906, אם כי חלק גדול מהם זכה להתפרסם ולהיאסף בספרים רק כעבור שנים.² בהקשר זה ניהל באותה תקופה חליפת מכתבים רבת היקף עם סופרים, עורכים ומו"לים, השמורה בארכיונו ורק מעט ממנה נחקר או התפרסם עד כה.³ התכתבות זו, יחד עם רשימות היומן של ברדיצ'בסקי מאותן שנים, משקפות את הדיאלוג המפותל, רווי התסכולים והמעקשים, שניהל עם עורכי הבמות הספרותיות בידיש במזרח אירופה ובארצות הברית. על יסוד התעודות האלה תיאר לימים עמנואל בן־גריון את יחסם של אישים אלה אל אביו כ"התעללות ממש". הוא אף האשים אותם מנהמת לבו כי "הם שיתקו בבעל הכתבים האידיים תוך כדי שנים מעטות את היצר להמשיך ולפייט בלשון המדוברת, שיתקוהו לצמיתות".⁴

מבין העורכים והעיתונאים בידיש שבאו במגע עם ברדיצ'בסקי, היחיד שעמנואל בן־גריון מציין לטובה כמי שהבין לרוח יצירתו בלשון זו הוא הסופר אברהם רייזען (1876–1953). גם רעיית הסופר, רחל בן־גריון, הזכירה בהכרת טובה את שמו של רייזען (יחד עם ח"ד הורוויץ ומרדכי ספקטור) כיוצאים מן הכלל לעומת רוב עמיתיהם שלא נהגו בו כהלכה. נראה כי שניהם מתכוונים בעיקר לפרשת השתתפותו של ברדיצ'בסקי בשבועון 'דאָס יודישע וואָרט', שהופיע בקראקוב בעריכתו של רייזען בתחילת שנת 1905. זו היתה האפיזודה הפותחת – והמשמעותית ביותר – במסכת קשריו עם רייזען, שנמשכה באינטנסיביות פחותה עוד כעשר שנים.

ב־13 בדצמבר 1904 חיבר רייזען את מכתבו הראשון אל ברדיצ'בסקי. בלשון חגיגית בישר לו על יסודו של 'דאָס יודישע וואָרט' העתיד להופיע מראשית שנת

לינקי - לוי - 13 סין דעצמבר 1904

צדיק גאדוהרטער רב ר. י. זינגערסאן
!

אמוראלישע און רעליגיעזע זיך און אטאליק וויין בי. אהבה
האמונה - יאגו - גוט - ציטונג, יז פֿען
איינונה 1905 גוט ווען אפגאנג ווען קרמלין.
א אמאליגע צעטיילעך מיט גיטק ווען
צייט יארג - אונטע "אונטע" בא ווען יארג ווען ווען אונטע
"יז גיטק ווען פֿען דא ריכטאנג ווען
פיווליוועק, ווען ווען פאמפוט ווען פֿען
צו אונטען מיט ווען מיט ווען ווען ווען
צייט! ווען גיט ווען ווען פאמפוט ווען
ווען ווען ווען ווען ווען פאמפוט ווען
קען ווען ווען ווען ווען ווען ווען ווען
גאדען ווען ווען ווען ווען ווען ווען ווען
מיט ווען ווען ווען ווען ווען ווען ווען
מיט צייט צייט, ווען ווען ווען ווען
ווען ווען ווען ווען ווען ווען ווען
פאמפוט ווען ווען ווען ווען ווען ווען ווען
ווען ווען ווען ווען ווען ווען ווען ווען
ווען ווען ווען ווען ווען ווען ווען ווען
ווען ווען ווען ווען ווען ווען ווען ווען
ווען ווען ווען ווען ווען ווען ווען ווען
ווען ווען ווען ווען ווען ווען ווען ווען
ווען ווען ווען ווען ווען ווען ווען ווען
ווען ווען ווען ווען ווען ווען ווען ווען
ווען ווען ווען ווען ווען ווען ווען ווען
ווען ווען ווען ווען ווען ווען ווען ווען

מכתבו של אברהם רייזען אל מ"י ברדיצ'בסקי, 13 בדצמבר 1904

(כח"ל) י"ח ה'ת"ת...
 י"ח ה'ת"ת...
 ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...

ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...
 ז' אב ת"ת...

Buchdruckerei, Grodgasse 62, Krakau.
 Isidor Fischer
 A. Kitzler

המשך מכתבו של רייזען

גדולי גרמניה בדבר יישיב

אל שיקר איכנא כמי דמי הינו דמי זכרון לאלהי איינדי
סודי קליינער גאפן, גיז איך אונטער דער נאמדן: קום רייזע-
זיכער פיי גיז איז אינליינע. ארטיגה האפער איך. איינען און
גרעסער זולאיינען זיקון לי קוננד.

אונטער פאלקס-לייך פודשכד איך, גאסט יאן פאר אלע פאר
פאלק-איינע. עס איז ליטעלס אינען און באבד פודשכט
פיל-האט. גיאלק זיטונג אינען האלזשטע לי אינען
אין גדי ליטעל באשכט פודשכט אונטען אויב זי אינען
קיינס ווערד אינען פיל-האטע לי אינען פודשכט
דער הויך זיין און גאטע, יינע באראט איז אונטען איז: פודשכט
אויס-זייט.

פודשכט

... זיטע ליטעל

ג.א. 04. טאג

מכתבו של מ"י ברדיצ'בסקי אל אברהם רייזען
20 בדצמבר 1904

1905, והזמינו להיות בין משתתפיו הקבועים של השבועון החל מן הגיליון הראשון.⁵ באותה הזדמנות תיאר את התרשמותו העמוקה מסיפוריו של ברדיצ'בסקי בעברית וביידיש, והדגיש כי לא רק קרא אותם, אלא גם הבינם לעומקם. לדוגמה ציין סיפור אחד בעברית ('ההפסקה', 1902) ואחד ביידיש ('מעשה נורא', 1903) שעשו עליו, לפי דבריו, רושם מרעיש.

ברדיצ'בסקי הופתע למדי מנימת הכבוד ואפילו ההכנעה שמצא במכתבו של רייזען, לאור תחושתו המוקדמת כי אינו אהוד על ראשי המדברים בספרות יידיש בת הזמן. "בכל אופן לא נהג בנבזות כמו פרץ", ציין לעצמו ביומנו,⁶ ברמזו כנראה על רשימת הביקורת הלגלגנית שבה זיכה י"ל פרץ את ביכורי יצירתו ביידיש כשנתיים לפני כן.⁷ בחשדנותו חיפש מניעים נסתרים מאחורי פנייתו המנומסת של רייזען: "בהזדמנות מתאימה עלי עוד לתקוע בו את ציפורני; מכאן הפחד". מכל מקום, הדבר לא מנע ממנו להיענות להצעתו של רייזען, בעיקר משום שעלתה בקנה אחד עם התשוקה שחש באותם ימים להתמסר לכתיבה ביידיש, וכן משום שביקש לו במה לבטא את השקפותיו העקרוניות בסוגיה האקטואלית של 'ריב הלשונות' בין עברית ליידיש. ואכן, נראה כי מכתבו של רייזען דירבן אותו לשבת אל שולחן עבודתו בלא דיחוי. בתוך ימים אחדים חיבר את הסיפור "פון דער סלזשבע" [מן השירות בצבא] וכן שורת רשימות סיפוריות קצרות ("סקיצות", בלשונו) בשם 'פּוֹנ'ס רייזעביכל' [מפנקס הנסיעות], המבוססות על הרשמים שצבר באותו ביקור במזרח אירופה.⁸ את הסקיצות שלח לרייזען כבר ב-20 בדצמבר,⁹ וכעבור ימים אחדים שלח אליו גם את 'פּוֹן דער סלזשבע', שרייזען אישר את קבלתו והבטיח להדפיסו בקרוב.¹⁰ עם זאת ציין רייזען באותו מכתב, שהסיפור כתוב בכתב־יד כה קשה לפענוח עד שיהיה עליו להעתיקו מחדש לפני שיוכל למסור אותו לטיפולם של סדרי הדפוס.

שנים־עשר גליונות בלבד של 'דאָס יודישע וואָרט' הופיעו בין ינואר למרץ 1905, וברדיצ'בסקי היה מן המשתתפים הבולטים בהם,¹¹ אם כי לא שבע נחת מאיכותו של השבועון, וציין לאחר קריאת הגיליון הראשון כי הוא "ערוך בצורה גרועה ובלתי מעוצב".¹² מלבד הסידרה 'מפנקס הנסיעות' שנדפסה בהמשכים בששת הגליונות הראשונים של השבועון, פירסם שם את סידרת 'מכתבי הקורא' שלו, שעוררה בשעתה תהודת־מה. ב"מכתבים" אלה תיאר בהרחבה את השקפותיו בסוגיית היחסים בין יידיש לעברית והציג אותן כצמד אחיות המשלימות זו את זו כשתי לשונותיו ההכרחיות של העם היהודי, בניגוד לעמדותיו היידישיסטיות התקיפות של העורך. כמו כן פירסם שם את המערכון 'אַ נאַכמיטאָג ביים רב אין שטוב' (אחר הצהריים בבית הרב), שנכלל לימים בכתביו במדור 'סצענעס און שפילן'. בהדרגה גברה הערכתו של ברדיצ'בסקי לרייזען, הן משום שמצא במכתביו אוזן קשבת והבנה רגישה ליצירתו ביידיש והן משום שהתרשם מנכונותו לפרסם בשבועונו את 'מכתבי הקורא' הביקורתיים והפולמוסיים ששלח אליו.¹³ אף רייזען נזכר לימים מתוך הערכה בפרשת השתתפותו של ברדיצ'בסקי בשבועונו, ניסה לשחזר את המניעים שגרמו לו לפנות אליו וכן ציין את ערכן וייחודן של יצירותיו ביידיש:

לפני שנסעתי לקראקוב שלחתי עוד מווינה הזמנות לסופרים ידועים להשתתף בשבועון. בין המחמנים היה גם ד"ר מ. י. ברדיצ'בסקי, אשר כבר כתב והדפיס את מעשיותיו הייחודיות מחיי העם ב'די יודישע פֿאַלקסצײטונג'. להזמנתי — הוא התגורר אז בברסלאו — הוא ענה מייד במכתב ארוך, מלא דרישות מקוריות והערות, ודברים על השקפתו כלפי יידיש בכלל...

מה היתה כוונתי בהזמנת ברדיצ'בסקי כמשתתף אינני יכול לקבוע עכשיו. השקפותיו — ניטשיאניות כביכול — היו בוודאי זרות לי, אבל כמה מסיפוריו (את חלקם קראתי בתרגום לרוסית, שממנו דווקא הרוויחו), במיוחד סיפורו 'ההפסקה' (ברוסית — 'פערעריוו') עוררו בי התפעלות. התוכן היה חסידי, אבל הטון שהגיע לאקסטזה ממש המם אותי. אבל לרוב כתב על נושאים כלליים. אני כנראה קיוויתי שגם בשבועון שלי הוא יתן משהו מן הסוג הזה, ובזכות שמו ועצם השתתפותו ימשוך את השכבה האינטליגנטית של הקוראים, שזה אז היה האידיאל שלי...¹⁴

במקום אחר בזכרונותיו היכה ריזען על חטא בעניין שכר הסופרים שלא תמיד היה יכול לשלם לברדיצ'בסקי בעבור השתתפותו המסורה בשבועונו, ונזכר בכאב ובבושה במכתבי ההפצרה העדינים שברדיצ'בסקי שיגר לו בעניין זה מזמן לזמן.¹⁵

מסתבר שדווקא הסיפור 'פֿון דער סלזשבע', שנוצר כתגובה מיידית ראשונה להזמנתו של ריזען, לא זכה משום מה להידפס על דפי השבועון קצר הימים. לאחר שנפסקה הופעתו הציע ריזען לברדיצ'בסקי לנסות ולפרסם את הסיפור באחד מעיתוני יידיש בארצות הברית, שעורכיהם אולי ימצאו בו עניין.¹⁶ בהעדר ביבליוגרפיה מלאה של פרסומי ברדיצ'בסקי ביידיש אין ביכולתנו לקבוע אם אכן מימש את האפשרות הזו, אם כי ידוע לנו שסיפורים אחרים שלו פורסמו באותן שנים, בידיעתו וגם שלא בידיעתו, בכמה עיתוני יידיש אמריקניים (בעיקר ב'פֿאַרווערטס' וב'דיא וואַרהײט').¹⁷ מכל מקום, ביומנו הגיב ברוגזה על המצב שהתהווה עם הפסקת הופעתו של 'דאָס יודישע וואָרט': 'ריזען נעלם, בעוד דברים אחרים משלי נשארו אצלו. כך תמיד נענש אדם על רצונו הטוב'.¹⁸

כך אירע, שהסיפור ראה אור כנראה רק כשבע שנים לאחר שנכתב, במסגרת שני הכרכים שבהם כינס ברדיצ'בסקי לראשונה חלק מכתביו ביידיש, יחד עם יצירות רבות נוספות שטרם פורסמו לפני כן. לאחר מכן נכלל, בשינויי נוסח קלים, במהדורה המלאה של כתבים אלה, שהופיעה בשישה כרכים שלוש שנים לאחר מותו של המחבר, וכן בהדפסתה המחודשת של מהדורה זו בשני כרכים ב-1948.¹⁹ מאז לא שפר גורלו של סיפור מעניין זה. הוא לא נכלל במבחר יצירותיו של ברדיצ'בסקי ביידיש שתורגם לעברית,²⁰ וגם לא זכה להיכלל במבחר המקיף של כתבי ברדיצ'בסקי ביידיש שהוציא שמואל ורסס.²¹ ככל הידוע לי גם לא הוקדשה לו מעולם תשומת-לב כלשהי מצד הביקורת, וספק אם נזכר אי פעם בספרות המחקר הענפה המלווה את יצירתו התלת-לשונית לסוגיה. הדיון שלהלן הוא,

אפוא עיון ראשון בסיפור 'פֶּון דער סלזשבע', ונלווה אליו תרגום עברי ראשון שלו, מעשה ידיו של יצחק כפכפי ז"ל. התרגום נעשה במסגרת ההכנות להוצאת המהדורה החדשה והכוללת של כתבי ברדיצ'בסקי, שארבעת כרכיה הראשונים ראו אור בין השנים 1996–1999 בהוצאת הקיבוץ המאוחד. כרכיה העתידיים של מהדורה זו יכילו בין היתר את כתביו ביידיש המתורגמים לעברית במלואם.

ב.

סיפור המעשה של 'פֶּון דער סלזשבע' פשוט, ברור ונמסר על-פי סדר ההשתלשלות הטבעי של האירועים. מעשה בצעיר יהודי בן-טובים, מאיר בן שמעון, המצטיין בגוף מגודל וחזק, בלחיים סמוקות ובתיאבון בריא. תכונות אלה מעוררות טירדה ומבוכה בסביבתו הקרובה, משום שהן כה מנוגדות למראה הרוחני הכחוש והמדולדל של האברך היהודי הטיפוסי, ועל כן הן מקשות על מציאת זיווג ראוי בשבילו. בסופו של דבר, לאחר מאמצים עקשניים של אמו, נמצאת הנערה המיועדת לו, בת טובים אף היא, מעיירה אחרת. לא במקרה נבחרה לו לאשה נערה קטנטונת ורזה, הנראית כהיפוכו הגמור של חתנה, משום שעל-פי הגיונה של האם הפעלתנית, "מה שחסר לו, מן הראוי שיהיה לה, למיועדת, וכך יהיו שניהם יחד זוג מן השמים ממש". חייקה, הכלה, דווקא מרוצה למדי מן השידוך, וכך חולפות להן בנחת כשלוש שנים, שבמהלכן נולדים לזוג ילדים ומאיר ממשיך לפקוד דרך קבע את בית המדרש. המפנה בעלילה מתחולל כאשר מאיר מגויס בעל כורחו לשירות בצבא הרוסי, על אף מאמציהם של בני משפחתו לפטרו מן הגיוס בתחבולות שונות.

חלקו השני של הסיפור עוקב אחרי חייו של מאיר בקסרקטיני הצבא, ומתאר את המטמורפוזה ההדרגתית המתחוללת בו ככל שהוא מתרחק והולך מזהותו היהודית ואביזריה ונהפך לחייל רוסי לכל דבר. בד בבד מתוארים מאמציה של אשתו לשמור עמו על קשר מכתבים, ונרמזת דאגתה הגוברת לנוכח האדישות שהוא מגלה כלפי החדשות מן הבית ומחיי המשפחה. חלקו השלישי והמסיים של הסיפור מתרחש בעיקרו במשך סוף-שבוע אחד, שבו חוזר מאיר לעיירתו לאחר שהשלים את שנות שירותו. כאשר שוכנת המהומה הכרוכה בקבלת פניו מתגלה הניכור הגמור שהוא חש כלפי משפחתו ובעיקר כלפי אשתו, שציפתה לו בחרדה. כעבור זמן קצר הוא מודיע במפורש שאינו מוכן עוד לחיות עם אשתו, בנימוק ש'היא רזה מדי', והסיפור מסתיים בגירושי הזוג.

מה שהופך את הסיפור מרצף אירועים בנאלי לאמירה בעלת משמעות נוקבת הוא אופן המסירה שלו מפיו של מספר אירוני מיתמם. מספר זה שותף, לכאורה, לזווית הראייה היהודית הנורמטיבית, המיוצגת באופן קריקטורי קמעא בעיקר בדמותה של השמעונית, אמו של מאיר. נורמה זו מקדשת את ערכי הלמדנות והסיגוף, ומסתייגת מכל מה שריח של גופניות ארצית גויית נודף ממנו, ברוח הניגוד הסטריאוטיפי העתיק בין יעקב לעשיו הנזכר במפורש בסיפור. משום כך מרבה המספר לקונן, כביכול, על חוסר המזל שפקד את משפחתו של שמעון בהינתן להם בן כה עבה וגברתן. לכאורה יוצא ליבו אל האם האומללה, שליבה

נחמץ בכל פעם שהיא מעיפה מבט בלחיי הבריאות של בנה. באותו אופן הוא מזדהה למראית עין עם רוגזם של השדכנים המתקשים לזווג את הצעיר המגושם, שמראהו כה רחוק מזה האמור לאפיין את הלמדן היהודי הראוי לשמו. עמדה מיתממת זו מתגלה בכמה מסיפורי ברדיצ'בסקי, המפגינים שימוש עשיר במסיכות שונות שהמספר לובש לפי הצורך.²² כדוגמה קרובה אפשר להזכיר את הסיפור 'פרה אדומה', שנכתב כארבעה חודשים בלבד אחרי 'פֶּון דער סלזשבע'. אף בו מופיע מִסְפֵּר המזדהה לכאורה עם עמדתה המוסרנית הנורמטיבית של העיירה כמסווה לעמדתו המנוגדת, ה'בשר־ודמית', של המחבר המובלע, המתפעל ומתפעם ממעשה האונס והרצח הברוטאלי שמבצעים הקצבים בפרה היפהפייה. גם בסיפור שלפנינו אין קושי לזהות את העמדת הפנים המיתממת של המספר. זו נחשפת במשפטים אבסורדיים המבליטים את הוויית 'העולם ההפוך' השלטת במציאות המתוארת, כמו: "כעין עונש מן השמים נגזר עליהם שיהיה בנם בריא כמו שני גויים ביחד. כיצד הגיעו לכך?". ברור לקורא שהמספר שותף לו בהסתייגות האינסטינקטיבית מהלך המחשבה הרואה בחולשה גופנית חולנית אידיאל נכסף והתופס את בריאות הגוף ומוצקותו כפגם הדורש הסתרה. על אחת כמה וכמה נכונים הדברים כאשר מדובר בעולמו הסיפורי של ברדיצ'בסקי המושתת על קידוש היצריות והגופניות כמשקל נגד לאידיאל הרוחניות היהודי המסורתי. אחת מתבניות היסוד הרווחות בסיפורי היא, כידוע, העימות בין דמותו הלבנבנה, המעודנת והרכרוכית של אברך המשי לבין 'הגיבור האדום' הפשוט ובעל העוצמה. עימות זה מתרחש לעיתים קרובות במישור הארוטי, כאשר שני הגיבורים מתמודדים על ליבה של אשה אחת — למשל בסיפורים 'Daneben', 'מחנים' ו'בסתר רעם'. הדברים תוארו בבהירות על־ידי דן אלמגור:

במיתולוגיה הפרטית של ברדיצ'בסקי שייך, אפוא, הגיבור 'האדום' לעולם היצר, הכוח, הוולגריות. הוא מצליח להגשים כל מה שמתאוה לו הגיבור 'המשי'. האשה היפה — נציגת עולם האור, היופי והנקיון — עורגת לעתים למגע עמו, לאחר שנואשה מרכרוכותו של הגיבור ההססני. אולם המפגש בין השניים — המתואר לעתים כמפגש־איתנים — מסתיים כמעט תמיד בקטסטרופה — בשגעון או במוות.²³

ב'פֶּון דער סלזשבע' מתממש העימות הקבוע הזה בווריאציה מקורית ומיוחדת, שכן שני הטיפוסים המנוגדים מצורפים יחד בדמות אחת. מאיר שמעוניס הגברתן וסמוק הפנים הוא אמנם גילום מובהק של דמות 'הגיבור האדום', אבל כל מאמציה של סביבתו מכוונים לביית אותו, לגמד את קומתו ולדחוק אותו בעל כורחו ובניגוד לטבעו אל מסגרותיו של הקיום היהודי המקובל. הוא מוכוון לבלות את ימיו כלמדן בבית המדרש, לחיות חיי טפילות ובטלה על שולחן חותנו ואחר כך בבית הוריו, ולקיים חיי משפחה כמי שכפאו שד עם אשתו הצנומה וילדיו שאינם מעניינים אותו. לא זו בלבד, אלא שהוריו מתוארים כמי שמטפחים חלומות אלימים למדי, ומן הסתם לא לגמרי מודעים, להפוך אותו לדמות־הנגד של אברך

המשי גם מן הבחינה הגופנית. "אם בר מזל אתה, הרי בנך דקיק הוא, והחסידות עצמה נשקפת מפניו העדינים", הם מהרהרים, ומצטערים על שאי אפשר לקחת את גופו ולנסרו לשניים. בפועל מנסה אמו לגמול אותו מאכילה יתירה, אך הדבר אינו עולה בידה.

לכאורה מצליחה האם רבת המרץ לממש את תוכניתה לפחות באופן חלקי. אמנם גופו של מאיר אינו מצטמק כהוא זה, אבל הוא מקבל עליו בהכנעה את מסגרת החיים שנגזרה עליו, ואיש אינו טורח לברר אם טוב הדבר בעיניו: "מה היתה דעתו של מאיר'ל על כך, איש לא ידע. לא כלום, לבחור יהודי אין דעה בעניינים שכאלה...". ואכן, על אף כוחותיו הגופניים הגדולים מאיר הוא דמות אילמת ופאסיבית לחלוטין בחלקו הראשון של הסיפור, כמוהו כאביו שמעון הנכנע לחלוטין לפני אשתו התקיפה. אין אנו יודעים דבר על עולמו הפנימי, והוא מתפקד כמין גולם או בובה מיכאנית המתנועעת על-פי רצונם הבלעדי של מפעיליה. גם בכל הקשור לתהליך גיוסו לצבא אין הוא נוקט כל עמדה, וכאותה בובה הוא מולבש מדים, מושבע ומוכנס אל תוך העגלה העתידה לשאת אותו אל הפרק החדש בחייו.

ג.

גיוסו של מאיר לצבא הרוסי הופך את הקערה על פיה בכל המובנים. מרגע שהוא מופקע מרשות משפחתו וקהילתו, נהפך מאיר בבת אחת ליצור בעל תודעה משלו. סימן חיצוני ראשון לכך הוא שינוי שמו ממאיר שמעוני'ס, הממחיש את תלותו בהקשר המשפחתי, למאיר פולבוי, בבחינת אדם העומד מעתה ברשות עצמו. באופן פרדוקסלי, דווקא הכניסה אל המסגרת ההיררכית הנוקשה של חיי הצבא היא המזכה את מאיר בעצמאות שכמוה לא ידע בחייו. התיאור התמציתי אך הפלסטי להפליא ממחיש כיצד נושרים ממנו בזה אחר זה מנהגי היהדות ומצוותיה — שמירת כשרות, נטילת ידיים, הנחת תפילין — ואת מקומם תופסות 'מצוות' חדשות וחשובות לא פחות בעיניו כמו צחצוח כפתורים וניקוי הרובה. היידיש נדחקת בפיו ובמכתביו מפני הרוסית, והבשורות מן הבית על כניסתם של ילדיו בעול הלימוד ב'חרר' מותירות אותו שווה נפש. לאחר שנה מגיע מאיר לידי כך שהוא מהרהר בגלגולו הקודם כיהודי כשר בפליאה ובגיחוך. עבירות נוספות שהוא מבצע כנגד ציוויי ההלכה — למשל בתחום המיני — נותרות מרומזות ומצועפות, אך אפשר לשערן לאור אחריתו של הסיפור.

הקלות שבה מתנער מאיר מסממני היהדות שהורגל בהם מרמזת עד כמה היו אלה בשבילו רק קליפה חיצונית לעומת מהותו האנושית האותנטית. בהקשר זה עולה בזיכרון הרהור שרשם ברדיצ'בסקי באותם ימים ביומנו אגב דיווח על כתיבתו השופעת ביידיש:

כתבתי בשבוע זה הרבה יידיש, ואני רוצה להאמין כי בדרך כלל אני מבין לרעם של הבריות ולאופיים. מושכת אותי היהדות שלא נכתבה, ואני מבקש לבטאה בכל צבעיה ובכל גיוונה. איני רוצה לומר בכך כי היהדות

מגלמת את מהותם של אנשים אלה; כי הברוטלי שבאדם אינו ניתן להיכבל, אפילו לא באמצעות הדת, אך הוא הוא המלח שלה.²⁴

בביטוי "היהדות שלא נכתבה" מתכוון ברדיצ'בסקי ככל הנראה להמוני היהודים הפשוטים והקרובים לטבע, שאינם מקפידים בהכרח על קיום מצוות הדת, אך בהם ולא באחיהם הלמדנים והיחסנים טמונים כוחות החיים הבריאים שהם ערובה להמשך קיומו של העם היהודי. אלה בעיקר הן הדמויות, שהווי חייהן וכן שיחן ושיגן העממי ממלאים את סיפוריו ביידיש, ואליהן התכוון במאמרו המניפסטי 'פארן המון און פֿונ'ס המון' ולמען העם ומתוך העם, שבו פתח את כתיבתו ביידיש ב־1902. אותה התעניינות בגרעין האנושי הראשוני שבאדם הקודם להשתייכותו הדתית או הלאומית היא אף שהניעה אותו להתמסר באותם חודשים עצמם ליצירתה של סידרת 'סיפורי הכפר' שלו. במרכזם של סיפורים אלה (בעיקר 'קיץ וחורף' ו'את קרבני') דמויות של גויים אוקראינים החיים את חייהם באווירה ארוטית-דייוניסית מובהקת, וחריגתם הנועזת של הסיפורים מן המוסכמות המקובלות בספרות העברית בת הזמן גרמה לברדיצ'בסקי קשיים רבים כאשר ניסה לפרסמם.²⁵

מאיר פולבוי הוא אפוא אחד מתוך קהל גדול של דמויות פשוטות ורבות אונים המאכלס את סיפורי ברדיצ'בסקי, ומבחינה זו אין הסיפור 'פֿון דער סלזשבע' יוצא דופן. ייחודו המובהק של הסיפור מצוי בדרך שהוא מציג את ההקשר הצבאי שבו הוא מתרחש. יצירות לא מעטות בספרות היהודית הוקדשו, כידוע, לפרשת גיוסם הכפוי של יהודים לצבא הרוסי. חלק נכבד מהן מבוסס על תופעת הקנטוניסטים – חטיפתם של אלפי ילדים ונערים יהודים מבתיהם בימי מלכותו של ניקולאי הראשון, עד אמצע המאה הי"ט, ושעבודם לשירות צבאי בן עשרות שנים, לעיתים תוך הטבלתם הכפויה לנצרות.²⁶ בדרך הטבע מדגישות יצירות אלה את הטרגדיה האנושית הנוראה שהיתה כרוכה בקריעתם של ילדים מהוריהם והשלכתם למציאות זרה וקשה. לא פעם מופיעים בהן דברי זעם על המנהיגות היהודית ששיתפה פעולה עם גזירת הגיוס והשתדלה בתחבולות שונות למסור לצבא בעיקר את בני דלת העם, תוך הגנה על שלומם של בני העשירים. לעיתים מדגישות היצירות מוטיבים של קידוש השם, בהציגן את מאמצייהם של הקנטוניסטים לשמר את זהותם היהודית על אף לחציה של הסביבה המבוללת. אפילו סופרי ההשכלה הרדיקליים, שהזדהו במידה רבה עם מגמותיו של השלטון הרוסי והצדיקו את עצם עקרון הגיוס, לא יכלו בדרך כלל להתכחש לעוול האכזרי שאופן ביצועה של תקנה זו גרם לאלפי יחידים ומשפחות. חלק מן היצירות מציגות בנימה טראגית את הקשיים שנתקלו בהם החטופים, שניסו לשוב ולהשתלב בקהילה היהודית בסיימם את שנות שירותם, אך לא הצליחו להתגבר על הניכור שהתהווה במשך השנים בינם לבין סביבה זו.

גם לאחר שבטלה תופעת הקנטוניסטים הוסיפו הסופרים היהודים להציג את הגיוס לצבא הצאר כגזירה קשה, ואת השירות עצמו כמסכת של תלאות הצבועות בגוונים אנטישמיים. שתי הדוגמאות הבולטות הן הנובלה 'שנה אחת'

של י"ח ברנר וסידרת סיפורי הצבא של ג' שופמן, שנכתבו על יסוד התנסויותיהם של המחברים כחיילים בצבא הרוסי, שממנו ערקו שניהם עם פרוץ מלחמת רוסיה-יפאן ב־1904.

והנה, דבר מכל אלה לא נמצא בסיפורו של ברדיצ'בסקי. אמנם, ההתרוצצות שלפני הגיוס וההשתדלות לשחרר את מאיר ממנו הן מוטיבים ידועים ומוכרים מיצירות רבות, אבל התהליך העובר על מאיר עצמו בשנות שירותו, המתואר אמנם בתמצית וברמז הוא, כמדומה, יחיד במינו. לא זו בלבד שאין הוא מצר על התרופפות זיקתו ליהדות, אלא שנראה בבירור כי מצא בצבא את מקומו לראשונה בחייו. רמז מקדים לכך נמצא בראשית הסיפור, כאשר השדכנים המתקשים להתאים למאיר בת־זוג מציינים ברוגז כי מראהו ממש כאיש צבא. ואכן, מה שנחשב בסביבת מוצאו לפגם חמור מוצא את תיקונו הגמור לאחר הגיוס, כאשר מאיר משתלב, כנראה, היטב בסביבתו החדשה. העובדה ש"הוא גדל עוד פי חמישה משהיה, ממש כהיִדְמָקו!", כפי שמבחינה אמו המזועזעת מיד עם שובו, מצביעה על פריחתו הגופנית שלא הופרעה על־ידי דיאטות רזון כשרות למיניהן. ואילו העובדה שהוא ממהר לדחות את אשתו מעל פניו בטענה ש"היא רזה מדי" עשויה לרמז על התנסויות מיניות מספקות יותר שחוהה במהלך השנים.²⁷

עם שובו של מאיר לעיירתו מתגייסת הקהילה במאמץ מרוכז להנעים את קליטתו המחודשת בתוכה, ולחלוק לו כבוד על־ידי הזמנתו לעלות לתורה בשבת ועריכת קידוש לכבודו. כל זה הוא חלק מן הניסיון הטקסי לחבר אותו מחדש אל זהותו היהודית וסממניה. תחילה נדמה שמאיר ישוב להיות אותה דמות אילמת ופאסיבית הצועדת בהכנעה בנתיב שהועידו לה אבותיה, אך רושם זה מתפוגג עד מהרה כאשר מאיר פוצה את פיו — לראשונה בסיפור — וקורא "תנו לי, פנו דרך", לכאורה כדי שיונח לו להיכנס לביתו אך למעשה כרמז לרצונו לנתק את העבותות הקושרים אותו אל סביבת גידולו. ואכן, כעבור זמן קצר הוא קם ודורש בתוקף לפרק את נישואיו. חזרתו הביתה מתגלה אפוא כ"שיבה מאוחרת" ספרותית קלאסית: הגיבור שהשתנה לחלוטין במרחקים שוב אינו יכול להמשיך בחייו שלפני היציאה מן הבית, בשל הפער העמוק שהתגלע בינו לבין סביבת מוצאו שנתרה כשהיתה. הסיפור מסתיים באופן קטוע וסתמי לכאורה, אך הוא מוליך את הקורא אל המסקנה ההכרחית, שהמשך חייו של מאיר, החייל המשוחרר, בקרב בני משפחתו ועיירתו, יהפוך אותו לדמות טראגית מתוסכלת. אם ירצה להימנע מכך, מרמז הסיפור, אין לו מנוס מעזיבה מחודשת שתאפשר לו לממש את טבעו ולמצוא את אושרו במקום אחר, אולי אפילו מחוץ לתחומיה של החברה היהודית.

ד.

'פון דער סלזשבע' הוא בעיקרו סיפור אופייני לפואטיקה ולתימטיקה של כתבי ברדיצ'בסקי ביידיש. כמו ברבים מהם יש בו ייצוג אוהד של דמות עממית פשוטה, שיצרי החיים המפעמים בה מוצאים את תיקונם רק מחוץ למסגרת הנורמטיבית של חיי העיירה היהודית. עם זאת יש בו כמה ניואנסים מיוחדים, הבאים לידי ביטוי בשלושה היבטים עיקריים של תוכנו ועיצובו.

ראשית, יש כאן שימוש מפותח ובלתי שיגרתי בפרסונה של המספר המיתמם, הסופג אל תוכו לכאורה בלא סייג את נקודת הראות של בני העיירה, אך זאת רק כדי לחתור תחתיה ולהציגה באופן ביקורתי מגחיק. רצונו של ברדיצ'בסקי להעניק לגיטימציה לגוף ולגופניות מתגשם כאן בדרך של איפכא מסתברא, כאשר המספר שברא עוקב מתוך הזדהות מדומה אחרי מאמציה של החברה המסורתית לשלול את הגוף, להעלים אותו ולהכחיש את קיומו. בצורה מלעיגה עוד יותר הוא מציג את האידיאל החיובי של חברה זו — התמסרות לקיום למדני רוחני הנישא בפועל על כתפיהם של אברכים מדולדלים ופגומי גוף.

שנית, הסיפור מעצב מעין עלילה תת־קרקעית נועזת למדי הסובבת סביב מידת ההתאמה או אי־ההתאמה המינית בין בני זוג במציאות החיים היהודית המבוססת על נישואי שידוך. מבחינה זו יש בו מעין המשך של הביקורת המשכילית באותו נושא, שבאה לידי ביטוי בעיקר בז'אנר האוטוביוגרפיה במאה התשע־עשרה. זרע הפורענות כאן טמון בהיגיון העקום המוליך את השמעונית, אמו של מאיר, לזווג לו עלמה כחושה שדלות בשרה אמורה לשמש כעין השלמה ניגודית לממדי גופו הכבירים. אמנם נרמז כי המשודכת עצמה, חייקה, דווקא רווה נחת מאונו הגופני יוצא הדופן של חתנה, ואולי גם בשל כך היא כה מתגעגעת אליו וכמהה לשובו הביתה. אך מאיר, שקיבל בהכנעה את בחירתה של אמו, מצא בתוכו את הכוח להתמרד רק כאשר בילה שנים במרחקים, התנסה בנסיונות אחרים ובשובו הביתה ביטא בפשטות נחרצת את עמדתו, כי אינו מוכן להסתפק בשארית חייו בבשרה הדל של רעייתו. דומה כי המספר, שבשלב זה כבר הסיר את מסכתו האירונית, מזדהה עמו לגמרי, למרות ביטויי הצער שלו על סיומה העגום של העלילה.

ושלישית, הסיפור מציג בפרספקטיבה 'ברדיצ'בסקאית' מקורית את פרשת הגיוס לצבא הרוסי. בניגוד לעמדה הקולקטיבית של הקהילה, ובניגוד למגמה האופיינית המסתמנת בספרות היהודית שעסקה בכך, הרי גיוסו של מאיר לצבא הוא בשבילו לא פחות מאשר מעשה של שחרור וגאולה. ההווי הפשוט והנמוך של חי הצבא והמאמצים הגופניים הכרוכים בהם הולמים את אופיו ואת כישוריו הטבעיים הרבה יותר מאשר חיים של תלמיד חכם בבית המדרש. העמדה החיובית כלפי הגיוס אינה קשורה כאן כלל להנמקותיהם של המשכילים, שראו בהטלתה של חובת השירות הצבאי על היהודים שלב חיובי באמנציפציה שלהם ובתהליך ההשתלבות שלהם בחברה הרוסית. ברדיצ'בסקי מתעניין כאן בעיקר באפשרות האמנציפציה של היהודי היחיד מעקת היהדות המופשטת על־ידי פתיחת ערוצים לגיטימיים למימוש היסודות הארציים הגשמיים שהוחנקו בו.

'פֶּן דער סלזשבע' מדרגים, באמצעות סיפורו הפרטי של מאיר בן שמעון, כי החברה היהודית המסורתית אינה עשויה מעור אחד, וכי חלק ניכר מבניה היו עשויים למצוא את אושרם בעיסוקים ארציים שונים — כדוגמת השירות בצבא — אילו הותר להם לחרוג מן המסלול הלמדני שנועדו לצעוד בו. אפשר שמסקנה זו עשויה להקנות לסיפור נשכח זה של ברדיצ'בסקי תוקף מחודש כמעט מאה שנה לאחר שנכתב, ולחלץ ממנו אמירה רלוונטית גם לזמננו ולמקומנו.

הערות ומראי מקום

- 1 מן הסיכומים המחקריים של פרשת יצירתו של ברדיצ'בסקי בידיש, ראו: שמואל ורסס, 'מ. י. ברדיצ'בסקי כסופר יידיש', בתוך: מי"ב, יידישע פתבים פון אַ וויטען קרוץ, הוצאת מאגנס, ירושלים תשמ"א, עמ' ז-מח; לאה אילון, הפואטיקה של הסיפור היידי של מ. י. ברדיצ'בסקי (על רקע 'מלחמת השפות' בראשית המאה העשרים), עבודת גמר לתואר מוסמך בהדרכת ד"ר צפורה כגן, אוניברסיטת חיפה, יולי 1987; אבנר הולצמן, "לכבוש את רוחי מול רוח העם": ראשית כתיבתו של מיכה יוסף ברדיצ'בסקי בידיש, הכרת פנים, עיריית תולון והוצאת רשפים, תל-אביב תשנ"ד, עמ' 74-84.
- 2 ראו: רחל בן-גריין, 'מיכה יוסף בערדיטשעווסקי', בתוך: יידישע פתבים פון אַ וויטען קרוץ, איבערגעגעבן צום דרוק על ידי מיכה יוסף בן-גריין, איקוף פֿאַרלאַג, ניו יורק 1948, כרך א, עמ' 16 [ובתרגום עברי בתוך: גנזי מיכה יוסף, ז, תשנ"ז, עמ' 632]; עמנואל בן-גריין, 'יידישע כתבים', רשות היחיד. מיכה יוסף ברדיצ'בסקי (בן-גריין) בעשרים שנותיו האחרונות, הוצאת רשפים, תל-אביב תש"ם, עמ' 187.
- 3 לפרטים ראו: אבנר הולצמן, 'קטלוג ארכיון המכתבים של "גנזי מיכה יוסף"', גנזי מיכה יוסף, ד, תש"ן, עמ' 77-102.
- 4 עמנואל בן-גריין (לעיל, הערה 1), עמ' 188.
- 5 מכתבו של רייזען לברדיצ'בסקי, 13.12.1904, גנזי מיכה יוסף, תיק 'דאָס יודישע וואָרט'.
- 6 מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, 'פרקי יומן, דצמבר 1902 — דצמבר 1904', גנזי מיכה יוסף, ה, תשנ"ב, עמ' 55.
- 7 י"ל פרץ, 'הליכה אל העם' (1902), תירגם שמשון מלצר, כל כתבי י. ל. פרץ, הוצאת דביר, תל-אביב, כרך עשירי, ספר ראשון, תשכ"ב, עמ' עו-פ. וראה ורסס (לעיל, הערה 1), עמ' יג.
- 8 לפי התרשומת מיומנו מן ה-19 בדצמבר 1904 (המקור כבהערה 6).
- 9 מכתבו של ברדיצ'בסקי לרייזען, 20.21.1904, גנזי מיכה יוסף, תיק רייזען.
- 10 מכתבו של רייזען לברדיצ'בסקי, 16.1.1905, גנזי מיכה יוסף, תיק 'דאָס יודישע וואָרט'.
- 11 ראה פירוט ביבליוגרפי אצל ורסס (לעיל, הערה 1), בהערה 10 ובהערה 32.
- 12 מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, 'פרקי יומן, ינואר — נובמבר 1905', גנזי מיכה יוסף, ו, תשנ"ה, עמ' 28.
- 13 לפי הערותיו ביומנו משלהי ינואר ותחילת פברואר 1905. המקור כנ"ל, עמ' 33-35.
- 14 אברהם רייזען, עפיזאָדן פֿון מיין לעבן, צווייטער טייל, ווילנער פֿאַרלאַג פֿון ב. קלעצקין, וילנה 1929, עמ' 300-301.
- 15 שם, כרך ג, 1935, עמ' 36-37.
- 16 מכתבו של רייזען לברדיצ'בסקי, 25.3.1905, גנזי מיכה יוסף, תיק 'דאָס יודישע וואָרט'.
- 17 בעיתון 'פֿאַרווערטס' פורסם ב-25 וב-26 באוקטובר 1908 סיפור בשם 'אין דיענסט' [בשירות] בחתימת 'ש. בערדיטשעווסקי', והוא סיפור קורותיו של חייל יהודי הנמסר בגוף ראשון. אין קשר בינו לבין 'פֿון דער סלחשבע' וגם המחבר כנראה אחר. עוד פרטים על פרסומי ברדיצ'בסקי בעיתונות יידיש באמריקה, שאסף יעקב קבוקב, ראו בתוך: גנזי מיכה יוסף, ה, תשנ"ב, עמ' 162.
- 18 תרשומת ביומנו, 11.4.1905, המקור כבהערה 12, עמ' 49.
- 19 'פֿון דער סלחשבע (אן אמת'ע מעשה)', יידישע פתבים פון אַ וויטען קרוץ. ערשטער באנו: פֿון הינט און פֿון אַמאָל, פֿערלאַג 'ליטעראַטור', וארשה 1912, עמ' 137-142; כנ"ל במהדורת הוצאת שטיבל, כרך א, ברלין תרפ"ד, עמ' 187-194; ובמהדורת הוצאת איקוף, כרך א, ניו-יורק 1948, עמ' 149-153.

- 20 כתבים יהודיים מאת קרוב רחוק, עברית: מ. ז. ולפובסקי, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשכ"ד.
- 21 יידישע פתבים פון א וויטן קרויב, מבוא ומבחר: שמואל ורסס, הוצאת מאגנס, ירושלים תשמ"א.
- 22 על המסיכות השונות של המספר הברדיצ'בסקאי, ראה: דן מירון, 'מבוא ל"מרים", כיוון אורות, הוצאת שוקן, ירושלים ותל-אביב תש"ם, עמ' 64-72. הוא מונה שם חמש מסיכות עיקריות: המחבר האמן; העד המהימן; המשורר בעל החזן; הכרוניקאי המסורתי; המספר העממי התמים. מירון מדגיש כי אין בחלוקה זו כדי למצות את כל הגוונים ובני הגוונים של דמויות המספר המתחלפות ב"מרים", והדברים תקפים כמובן גם לשאר סיפורי ברדיצ'בסקי.
- 23 דן אלמגור, 'דמויות-אב ומצבי-מפתח בסיפורי מ"י ברדיצ'בסקי', בתוך: מיכה יוסף ברדיצ'בסקי – מבחר מאמרי ביקורת על יצירתו הסיפורית, בעריכת נורית גוברין, הוצאת עם עובד וקרן תל-אביב לספרות ולאמנות (סידרת 'פני הספרות'), תל-אביב תשל"ג, עמ' 241.
- 24 תרשומת ביומנו, 28.3.1905, המקור כבהערה 12, עמ' 45.
- 25 ראה: שמואל אבנרי, 'ביאליק וברדיצ'בסקי: גילוי וכיסוי בעריכה', גזוי מיכה יוסף, ז' תשנ"ז, עמ' 169-190.
- 26 ראה: עדינה אופק, 'פרשת הקנטוניסטים: שרידי זיכרון קולקטיבי בראי הספרות', דפים למחקר בספרות, מס' 11, תשנ"ח, עמ' 153-178. התיאור שלהלן מבוסס על מחקר זה.
- 27 המשפט "זי איז צו מאגער" [היא רזה מדי] לא נכלל בנוסח הראשון של הסיפור, ונוסף אליו רק במהדורת תרפ"ד. בכך הוחרף המוטיב של אי-ההתאמה המינית, שהוא מחידושי הנועזים של סיפור זה. מוטיב זה מופיע בצורה מצועפת יותר בסיפוריו העבריים – למשל ב'בסתר רעם' (1921) המתאר את הניגוד בין שלמה האדום, גבר רב עוצמה, לבין אשתו הקטנה והחולנית. כאשר מתעוררות בו תשוקות גופניות נאלץ שלמה האדום לתעל אותם לערוצים תחליפיים, כגון דהירה על סוסו או השתוקקות לירות ברובה.